

PRIEBALSIŲ *t, d, n* IR *b, p, m, v* KIETINIMAS LIETUVIŲ KALBOS TARMĖSE

ŽANETA URBANA VIČIŪTĖ

Lietuvių literatūrinėje kalboje visi priebalsiai prieš priešakinės eilės balsius tariami minkštai. Rytinėse ir pietinėse aukštaičių tarmėse kai kurie priebalsiai (*l, r, s, z*) prieš *ė* išliko nepalatalizuoti. Dalis priebalsių šiose tarmėse įgijo pozicinią minkštumą, bet paskui dėl intensyvios depalatalizacijos vėl jį prarado (ypač pietų aukštaičių tarmėje, kur didelė dalis priebalsių buvo depalatalizuoti ne tik prieš priešakinės, bet ir prieš užpakalinės eilės balsius, t. y. prarado ne tik pozicinią, bet ir funkcinią minkštumą).

Šiame straipsnyje nagrinėjamos priebalsių *t, d, n* ir *b, p, m, v* nepalatalinio tariamo priežastys ir pobūdis¹.

a) **Priebalsių *t, d, n* kietinimo atvejai ir geografija.** Šie priebalsiai kietinami prieš *e, é, i < é* ir *i' < ė* nedidelėje teritorijoje rytų aukštaičių vilniškių tarmės šiaurės rytų kampe (Rimšė, Daugėliškis, Mažėnai, Kačergiškė, Paringys, Sekonys, Tverečius, Vėlūnai, Kuzmitiškė, gana dažnai ir Lazinkų šnektoje). Apie Kuzmitiškę, Grybėnus tas kietinimas nėra nuoseklus, o Tverečiuje, J. Otremskio duomenimis, jie kietinami tik nepradiniuose skiemenyse, išskyrus žodį *nėg¹i²*. Atskirais atvejais šie priebalsiai kietinami Lazūnų šnektoje, bet tik prieš *é*.

Pietų aukštaičiai ir rytų aukštaičiai vilniškiai sporadiškai kietina *t, d* prieš *i, i*. Dažniausiai tokio kietinimo atvejų pasitaiko skoliniuose, rečiau lietuviškuose žodžiuose: *dėis¹l'us* (Liškiava), *bandšitas, tarpatšinas* „terpentinas“, *dškatlšnas* (Adučiškis), *dšivonas* (Kapčiamiestis), *dšvīngo* (Leipalingis), *šaltšišus, Judšickas* (Punkskas), *skatšikas* (Sekonys) ir t. t.

¹ Apie kitų priebalsių nepalatalizaciją ir depalatalizaciją žr. autorės straipsnius: Kietieji ir minkštieji priebalsiai lietuvių literatūrinėje kalboje ir tarmėse. — „Baltistica“, 1970, t. VI(1), p. 61–65; Priebalsiai *l, r, s* (?) prieš negalūninius *ė, en* lietuvių kalbos tarmėse. — „Kalbotyra“, 1970, t. XXI, p. 75–87; Priebalsių kietinimas lietuvių kalbos tarmėse. — „Kalbotyra“, 1971, t. XXIII(1), p. 55–70.

² Po sukietėjusių priebalsių balsiai *e, é* ir tarmėse vartojamas *ę* kiek suužpakalėja, dažniausiai virsta vidurinės eilės balsiais. Lietuvių dialektologijoje visi jras suužpakalėja balsiai žymimi vienu ženklu *ė*. Tačiau šie trys balsiai ir po sukietėjusių priebalsių tariami nevienodai, išlaiko savo spalvą. Be to, *e* ir *é* ir po kietų priebalsių yra dvi savarankiškos fonemos, o *ę* dažniausiai būna pozicinis fonemos *e* variantas. Todėl šiame straipsnyje atsakyta ženkle *ε* ir rašomi, kaip ir po minkštųjų priebalsių, visi trys balsiai: *e, ę, é*, tik nežymimas priebalsių minkštumas.

Kirčiuotas *e* po sukietėjusių *t, d, n* rytų aukštaičių šnektose virsta nežymiai suužpakalėjusiu *ę*: *tęka, dėda, nęša, s'v'ietėl'i.s, su'nėl'i.s, jaunės'n'i.s, v'išitėlė, žardėl'i.s*. Tas *ę* yra apysiauris šiaurėje (Rimšė, Daugėliškis), po minkštų priebalsių tariamas panašiai kaip kupiškėnų žodyje *d'ėgt'*. Apie Paringį, Kačergiškę jis daug platesnis, gal net galima būtų jį žymėti ženklų *ə*. Sekonyse, Lazinkose kartais *e* po sukietėjusių *t, d, n* virsta į *a* priesagoje *-elis, -elė, -ėlis, -ėlė* (nedėsningai): *ru'talė, d'z'ienalė, duktalė, v'elanāl'ei* (Sekonys), *mažutāl'i.s, s'v'irnal'i.s, naktāla* (Lazinkos).

Nekirčiuotas arba kirčiuotas, bet nepailgėjęs *e* po *t, d, n* paprastai visoje teritorijoje virsta į šiek tiek suužpakalėjusį *e*: *tekū, dedū, nešū, deb'es'is, rudenės, dukterės, dešrā, tegū, l'intel'i'tė, p'r'ietema*, nors kartais pasakoma ir *a*, ypač niekada nekirčiuojamoje pozicijoje: *p'etal'is'k'ė, tak'ėk, dadū* (Rimšė), *d'idatēm* (Kuzmitiškė), *vuodagā, tašmuō, d'z'idal'i* (Sekonys) ir t. t. Daugelyje šnektų minkštasis *n* išlieka neiginyje (nedėsningai): *n'ed'l.delės*, bet *nevaž'avaū* (Vėlūnai), *n'ez'ir-žėk* (Mažėnai).

Žodžio gale *e* po *t, d, n* pakito taip pat, kaip po *l, r, s, z*:

1. *ē*-kamienių daiktavardžių voc. sing. formoje paprastai *e > a*: *m'er'g'i'ta, plg. k'aušta*.

2. *ē*-kamienių vardažodžių acc. pl. formoje būna galūnė *-es*: *katės, nam'inės, žvaigždės, s't'ikl'inės / s'c'ikl'inės, plg. p'elės*.

3. Priebalsinio kamieno daiktavardžių nom. pl. ir gen. sing. galūnė *-es*: *šū.nes, ākm'enes, plg. dū.kteres*. Po kietojo priebalsio nom. pl. galūnė tariama ir kai kuriose šnektose apie Anykščius: *p'iem'enas, šū.nas, ūnd'enas* (Debeikiai), *t'ėš'm'enas* (Mičionys). Reta priebalsinio kamieno galūnė *-es* šiose šnektose priartinta prie dažnai vartojamos *ā*-kamienių vardažodžių galūnės *-a.s*, nors kiekybinis skirtumas lieka, plg. *šū.nas* ir *vārna.s*. Tačiau tose šnektose, turinčiose senąją galūnę *-es* tik nom. pl. formoje, *a* gali atsirasti iš *e* ir dėl to, kad *e* šioje pozicijoje niekada nekirčiuojamas.

4. *ē*-kamienių vardažodžių dat. sing. galūnė *-ei*: *kātei, dėdei, nam'i.nei, s't'ikl'i.nei / s'c'ikl'i.nei, plg. p'ėtei*. Tokia pati būtojo kartinio laiko veiksmazodžių vienaskaitos II asmens galūnė: *matei, gāudei, g'i'nei, krāustei, ganei, k'v'ietei*.

Balsis *ė* po sukietėjusių *t, d, n* visose pozicijose *>* vidurinės eilės *ė* (paprastai jis žymimas *e*), pvz.: *dėdė, tėvas, kas'inėja, duklė, gānė, mātė, svaidė, skūndė, katė, p'i'nė, d'r'ignė, g'i.vātė, kalādė, katės, pradė* „pradėjo“ ir t. t. Tačiau, rodos, visose šnektose žodis *n'ērā* tariamas su minkštuoju *n*.

Prieš *in < en, im < em* ne žodžio gale priebalsiai *t, d, n* minkšti: *t'iṁpt' / t'iṁpc', t'iṁp'ja, d'iṁg'a*.

Prieš *lk. e < *ė* ir *ę < *ę* atitikmenis *t, d, n* žodžio gale paprastai būna kieti, o balsis *ы* ar *ѣ*: instr. sing. *katы, dėды, puod'i'nы, g'i'vatы, kaladы; тѣ* „ten“; acc. sing. *katы, dėды, kalādы, puod'i'ны, sęны*;

partic. pl. *rād̄w̄r, māt̄w̄r, gān̄w̄r, gāud̄w̄r*;

partic. sing. *rād̄w̄r's, māt̄w̄r's, gāud̄w̄r's*, Tvereciūje, Sekonyse *rād̄w̄s, māt̄w̄s, gān̄w̄s, gāud̄w̄s*.

Paprastai priebalsiai *t, d, n* prieš *i < é, i' < ē* tariami kietai, bet yra nemaža išimčių: *kát'it', dēd'it', kat'it', dēd'it'* (Kačergiškė), *patát'it'* (Grybėnai). Priebalsiai *l, r, s, z* šiose formose turi žymiai mažiau išimčių: jie čia, galima sakyti, nebūna minkšti.

Prieš loc. sing. galūnę priebalsiai *t, d, n* paprastai būna minkšti: *tvár't'i, púod'i*, bet ne visada: *r'i'ti* (Sekonys).

Šie pavyzdžiai rodytų seną nagrinėjamų priebalsių sukietėjimą, t. y. kol dar **é, *ē* nebuvo virtę į *i, i'*, nes prieš senuosius *i, i'* tokio kietėjimo nepasitaiko. Vi-siškai paneigti senos šio reiškinių kilmės negalima, bet galima jį paaiškinti ir kitaip. Kadangi yra daug pavyzdžių, kur šios galūnės eina po priebalsių *l, r, s, z*, tai ir galūnės po *t, d, n* galėjo pakisti pagal egzistuojantį modelį:

jei *p'elē — katē*,

tai ir *p'ēt̄i — kāt̄w̄r*.

Suvenodėjus grupėms *l, r, s, z* ir *t, d, n* įvairiose pozicijose, jos galėjo suvienodėti ir prieš dalyvių galūnes, nors ten analogiškų formų ir nėra.

Priebalsių *t, d* kietumas prieš *e* daug universalesnis, negu priebalsių *l, r, s, z*, nes čia mažiau veikė morfologinė analogija: kadangi šiose šnektose *e* po sukietėjusių priebalsių nevirto į *a*, tai nebuvo reikalo vengti skirtingų morfologinių formų sutapimo. Šiose šnektose sakoma ne *lādas, tāka*, o *tēdas, teka* arba *tēdas, tēka*, tai ir tokiuose žodžiuose, kaip *ganēi, gāudei, matei* priebalsiai prieš galūnę gali nesunkiai sukietėti, nes jie vis tiek nesutaps su esamojo laiko formomis *ganai, gaudai, matai*³. Taigi, antra vertus, kietinimo universalumas gali ir nerodyti šio reiškinių naujumo.

Petkevičiaus katekizme ir kai kurių kitų autorių raštuose aptinkamos formos *wiernafne* PK 232, 21, *karβtafniu* PK 205, 20, *didafnio* PK 205, 13, *βwentafnis* SE 65, 30, *žiedalis* Di³ 146, *tárnalamus* PK 128, 8, *tárnalo* PK 120, 26, *paukβtaley* PK 75, 19 gali turėti priesagas *-asnis, -asne, -alis, -alē* iš pozicijos po *l*. Šiandien spėjamos šių autorių tarmėse tokios formos nebeaptinkamos.

Rytų aukštaičių uteniškių tarmėje irgi retkarčiais priesagos *-elis, -elē, -esnis, -esne* po *t, d, n* pakeičiamos priesagomis *-ali.s, -ala., -asni.s, -asna. | -asne*. Iš pozicijos po *l, r, s, z*, o dar labiau tikėtina, kad iš pozicijos po *l, r, s, z + n, t, d*⁴. Pvz.: *rudás'n'i.s, graitás'n'i.s* (Kuktiškės, Spytrėnai), *jaunás'n'i.s, sanás'n'i.s* (Tauragnai, Kuktiškės), *juodás'n'i.s* (Antalieptė), *sanáta*. (Dusetos), *p'e.nál'i.s* (Daugailiai),

³ Tose šnektose, kur *e* po sukietėjusių priebalsių virsta į *a*, priebalsiai negali sukietėti žodžiuose *valei, kasei* (kasyti), *varei*, nes jie sutaptų su esamuoju laiku.

⁴ Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. V., 1966, p. 163–164; Urbanavičiūtė Ž. Priebalsiai *l, r, s* (*z*?) prieš negalūninius *ē, en* lietuvių kalbos tarmėse. — „Baltistica“, 1970, t. VI(1), p. 84–86.

*jaunas*¹*i*, *sanas*¹*i* (Breslauja). Vis dėlto didesnio dėsningumo čia nėra, visos minėtos formos pasitaiko sporadiškai⁶.

b) **Priebalsių *b, p, m, v* kietinimo atvejai ir geografija.** Gana dėsningai priebalsiai *b, p, m, v* prieš balsį *é* kietinami apie Kabelius, Ašašninkus, Musteiką, Švendubrę, Druskininkus, Latežerį. Šie priebalsiai prieš *é* kietinami nepriklausomai nuo kirčio, fonetinės aplinkos, žodžio formos, žodžio senumo toje šnektose ir kitų sąlygų. Balsis *é* po šių priebalsių virsta į gerokai suužpakalėjusį *é* (= *ε*), pvz.: *bėga, vėjas, mėto, pėdos, kanapėlė, spėc, ėmė, dróbė, lāpė, dróbės, kárvės, dāvė, ūpė, ūpėn, kultuvė, būl'vė, b'ezmėnas, gātvė* ir kt.

Ne taip nuosekliai šie priebalsiai kietinami apie Kapčiamiestį, Azierkus, Darželius, Leipalingį (bet kai kuriuose kaimuose apie Leipalingį, pvz., Dulgininkuose, Savanoriuose, minkšti *p, b, m, v* prieš *é* pasitaiko gana retai). Pvz.: *bėk, bėras, vėjas, duobė, pastovėj, pàdavė, mėžė, ravėjo, išėmė, g'iesmė* greta *b'ėga, stov'ėj, drab'ėjimas* (Azierkai); *bėga, mēksta, vė, rópė, kárvė, žāmė, pómėc'is* greta *b'ėgau, duob'ė, kár'v'ė* (Kapčiamiestis) ir *drėgmė, stvėrė, grėbė, vėjas, mėšlas* greta *p'ėscas, s't'v'ėrė, v'ėjas* (Leipalingis) ir t. t.

Prieš balsius *f* (senuosius ir naujuosius), *e* šiose šnektose priebalsiai *b, p, m, v* nekietinami, pvz.: *p'ėfka, lāp'i', lap'i', p'irko, b'ergždžà, b'ėrgždžos, v'ėrda, kár'v'i'*. Tik Švendubrėje retkarčiais pasakoma *morkvės* (nom. sing. *morkvė*), *mōrkvvi, āmen*, Dulgininkuose *bėbras*, Ašašninkuose *verbà* (toks medis), Latežeryje *mėn'd'el'is* „guba“. Dažniau su kietuoju *m* tariamas žodis *mėtras*.

Sporadiško priebalsių *b, p, m, v* kietinimo pavyzdžių galima išgirsti ir kitose pietų aukštaičių tarmėse šnektose. Pvz.: *mėn'es'o* (Varenavas), *mėn'es'is* (Baltamiškis), *mėnas'ūs* (Breslauja), *bėga* (Pelesa), *mėto* (Ramaškonys) ir t. t.

Nagrinėjami priebalsiai kietinami ir rytinėje rytų aukštaičių vilniškių tarmės dalyje. Čia kietinimo laipsnis silpnėsnis; kiek stipresnis (rodos, prilygstantis prie-

⁶ Įvairiose tarmėse ir senuosiuose raštuose rasta nemaža žodžių su kietaisiais *n, t, d*, nors apskritai tose tarmėse šie priebalsiai nekietinami: *dālnas* (Zietela), *dakc'in'ė* (Kaniūkai), *dagūtas* (Būga RR II 182), *padar'm'ė* (Rudamina), *dād'er'v'in'e* (Daugirdiškės), *dāglas* (Kaltanėnai, Leipalingis, Alanta), *daglas* Di³ 179, *daimantas* (Merkinė), *audaklas* Di³ 179, *ėdas'i's* (Kriauniai), *Dėn'ė* „Danutė“ (Varenavas), *stabū.klė* (Linkuva), *nařštas* (Adučiškis), *Panav'iz'i's'* (Siesikai); labai plačiai sakoma *nāt | nāt, m'ėnas'o, m'ėnas'iena, tais'f'b'ė, tařšà, tarbà, starblė, tatūlė, stabulė* ir kiti. Žodžių su kietaisiais *t, d, n* prieš *é* daugiau užrašyta pietų aukštaičių tarmėje, kur priebalsių kietinimas intensyviausias. Pvz.: *mōnutėlė* (Kabeliai), *raš'inėja, dadėt'* (Pabradė), *nudėjau* (Kukiškės) ir kt.

Priešingas reiškinys – junginių *ta, da, na* pakeitimas į *te, de, ne* – taip pat neretas: *d'ėv'e* (daugelis žemaičių, Biržai), *d'el'g'e* (Dusetos, Svėdasai), *r'ed'ėstos* (Lygumai, Vaškai), *puodekelj's* (Būga RR III 858), *d'eir'f'c'is* (Dieveniškės), *nuot'eka* (Valkininkai), *pat'ėr'l'e* (Deltuva), *t'ėrtum* (Nem. Radviliškis), *pátėlas* MP III 48a, 19, *pateykaudami* PS I 317, 13, *tečiau* PS I 25, 4, *n'esraf* (Švenčionys), *ap'f'n'estras* (Troškūnai), *snerglis* Di³ 411, *fūnerius* MP 113b, 40, *t'ėfpu* (1. plačiai) ir kt. Šių pakeitimų priežastys įvairios: balsių kaita, *e > a* niekada nekirčiuojamoje pozicijoje, asimiliacija su kitais to žodžio balsiais, skirtinga daryba, semantinės asociacijos su kitais žodžiais ir t. t.

balsių *l, r, s* kietumui) girdimas tik pačiose ryčiausiose tarmėse apie Tverėčių, Sekonis, Ceikinėlius, Vėlūnus, Šiulėnus (reikia turėti galvoje, kad ir priebalsių *l, r, s* kietumo laipsnis šiose šnektose kiek silpnesnis, negu kitose rytų aukštaičių tarmės šnektose). Einant į vakarus, kietumo laipsnis silpnėja, bet šioks toks priebalsių *b, p, m, v* kietumas girdimas net iki Vaišniūnų. Tokius pusiau kietus juos taria apie Paringį, Kačergiškę, Daugėliški, Ignaliną, Trečiūnus, Švenčionis, kai kuriuose kaimuose apie Kaltanėnus, Dotinėnus, Vaišniūnus. Kadangi kietumo laipsnis čia labai nežymus, daugelis tarmių užrašinėtojų jo nežymi. Ypač nežymus tas kietumas prieš nekiriūotą *e*.

Matyt, priebalsiai *b, p, m, v* kietumo laipsniu skyrėsi nuo kitų priebalsių didesnėje teritorijoje: juk apie Švenčionėlius, Kaltanėnus, Mielagėnus, Gilūtas, kur šių priebalsių kietumas lyg ir nepastebimas, *é* po visų nesukietėjusių priebalsių dvibalėsija iki *ie*, bet nedvibalsėja po *b, p, m, v*. Plg.: *t'ievas, d'ied'ie, n'ierà, pràs'ie, gráuž'ie, sák'ie, g'ierė, č'iešas*, bet *b'ėga, m'ėtau, v'ėjas, lóp'ė* (Mielagėnuose, Gilūtose *b'ėga, m'ėtau, v'ėjas, lóp'e*). Balsis *é* kiek padvibalsinamas tik kai kuriuose kaimuose apie Adučiškį, pvz., Puotiškių km. sakoma *b'iega, v'iejas*.

Rytų aukštaičių vilniškių tarmės rytinėje dalyje priebalsiai *b, p, m, v* kietėja ne tik prieš *é*, bet ir prieš *e*: *bėga, vėjas, pės'c'as, mėtau, mėnas'i, bėda, vėda, bėrnas, pėn'i, mėta* (beveik visose vilniškių šnektose kietumo laipsnis labai nežymus). Prieš naujuosius *i < é* ir *i' < ė* priebalsiai *b, p, m, v* šiose šnektose paprastai nekietinami: *kár'v'i, su kár'v'i, dar'b'i, lóp'i, lap'i*. Tik Sekonyse užrašyta forma *g'ieš-mv'*.

Sporadiško priebalsių *b, p, m, v* kietinimo atvejų rytų aukštaičių vilniškių ir artimesnėse uteniškių šnektose užrašyta ir daugiau. Senuose lietuviškuose žodžiuose pastebėta šiuos priebalsius sporadiškai kietinant tik prieš *é*: *mėn'es'is* (Daugailiai), *mėnas'u.*, *mės* (Pabradė), *bėga* (Arnionys, Spytrėnai), *atbėks'u* (Ropiškė), *vėč'a* „vėto“ (Šumskas), *vėjas* (Salakas) ir kt.⁶

c) **Pastabos dėl reiškinių kilmės.** Priebalsių *b, p, m, v* kietinimas, be abejo, naujesnis už junginių *lė, rė, sė, zė* pakitimus⁷. Visų pirma, seną prabaltišką šio kie-

⁶ Ne dėl kietinimo atsiradę *pa, ba, ma, va* vietoj *pe, be, me, ve* sutinkami įvairiose tarmėse ir senuosiuose raštuose: *bábras* (Dusetos, Leipalingis), *bat* KN 220, 29, *pařlas* (Maišiagala), *s'k'ėpata* (Latežeris), *palnas* (Rūdinkai), *spánde* KN 104, 10, *máldas* (Eržvilkas), *maš'k'er'ót'* (Molėtai), plg. la. *makš'kere, máistras* (Salakas), *smāg'enos|smag'enař* (labai plačiai), *vařps't'e* (Krekėnava), *var'p'ėtas* (Utena), *vaidą* „veida“ PK 89, 22, *newardamayniřkoy* ChB Grom. Pow. Kor. II, 6,6; *vařtas* / *vórtas* (labai plačiai), kurie *a, o* turi iš lenkų *warty*, ir kt.

Priešingas reiškinys – *pe, be, me, ve* vietoj *pa, ba, ma, va* – pastebėtas šiuose žodžiuose: *b'ėig'a, pab'ėig'a* (Alytus), *ar'b'ė* (Pagramantis), *s'm'eilas* (Rudamina), *Merceliutės* LT IV (2) 291 (Latakiškė), *Mėrtynai* IF XXXI 429 (Stalupėnai), *ž'v'ėig'z'd'ės, v'ein'ik'ėl'is* (Gervėčiai), *ūžv'elkallas* (Nedingė), *k'ep'el'ú.kas* (Salakas), *išv'eizda* (Margininkai); apie *švenkšti* ir *švankšti* ir pan. žr. A. Senn Hand. 79.

⁷ Urbanavičiūtė Ž. Kietieji ir minkštieji priebalsiai lietuvių literatūrinėje kalboje ir tarmėse. – „Baltistica“, 1970, t. VI(1), 1970, p. 61–65.

tumo kilmę neigia reiškinio geografija: lūpiniai priebalsiai kietinami labai siauru ruoželiu tose tarmėse, kurios yra betarpiškoje kaimynystėje su lenkų ar baltarusių kalba. Priebalsių *b, p, m, v* kietinimo pobūdis ir pozicijos skiriasi nuo priebalsių *l, r, s, z* kietumo pobūdžio ir pozicijų: pietinėse šnektose apie Kabelius, Druskininkus jie kietinami tik prieš balsį *ė*, o rytinėse, nors kietinami prieš *e* ir *ė*, bet jų kietumo laipsnis silpnesnis, negu priebalsių *l, r, s, z*; tose šnektose, kur *le, re, se, ze* > *la, ra, sa, za*, junginiai *pe, be, me, ve* niekada nevirsta į *pa, ba, ma, va*; nė vienoje šnektose jie nekietinami prieš *i < ė* ir *i' < ė*; buvusį jų minkštumą rodo minkštasis *l* žodyje *búl'vė* – jis galėjo suminkštėti tik tada, kai *v* taip pat buvo minkštas.

Daug sudėtingesnis priebalsių *t, d, n* kietumo klausimas. Šių priebalsių kietinimo pobūdis ir pozicijos lyg ir neprieštarautų nuomonei, kad tai yra tokio pat senumo reiškinys, kaip ir priebalsių *l, r, s, z* kietumas prieš *ė, en, t. y.* jie niekada nebuvo suminkštėję. Jie kietai tariami prieš *e, ė, i < ė* ir *i' < ė*, bet minkštai prieš senuosius *i* ir *i'*: *tėka, dėdė, su katė, kátv*, part. praet. *rádav*, bet šiaurinėse šnektose *gaid' t's, gaid' i', v'ed' i* (pietinėse šnektose *t' i, d' i, t' i, d' i' > c' i, d' z' i, c' i', d' z' i'*). Todėl visiškai paneigti šių priebalsių kieto tarimo seną kilmę negalima. Bet yra faktorių, kurie šiai išvadai prieštarauja. Visame šiame rytiniame areale priebalsiai *t, d, n* prieš balsius *e* ir ypač *ė*, kuris net virsta į *ie*, labai minkšti (maždaug visoje dabartinių Ignalinos ir Švenčionių rajonų teritorijoje). Čia sakoma *d' ižd' ie, t' ievas*. Išsiskiria tik nedidelis plotelis Baltarusijos TSR pakrastyje, kur jie tariami kietai. Sunkoka įsivaizduoti, kad būtų įvykęs toks didelis šuolis nuo kietų iki labai minkštų priebalsių. Lengviau įsivaizduoti, kad visoje šioje teritorijoje yra buvę vienodo kietumo, t. y. palatalizuoti priebalsiai *t, d, n* (kaip dabartinėje literatūrinėje kalboje), o iš jų kilo abu variantai: ryčiausiose šnektose jie sukietėjo, kitose dar labiau suminkštėjo.

Antras faktorius, kuris rodytų priebalsių *t, d, n* kietėjimo jaunumą, yra labai didelis priebalsių *t, d* kieto tarimo universalumas. Iš seno kietai tariami *l, r, s, z* per ilgą laiką įgijo daugybę įvairių išimčių. Priebalsiai *t, d* prieš *e, ė* tokių išimčių beveik neturi.

Trečias dalykas – aiškus priebalsio *n* „atsilikimas“ nuo *t, d*: jis kietai tariamas ne taip dėsningai, tarsi vejasi *t, d*. Jei jų kietumas būtų senas, lauktume vienodų šios grupės priebalsių pakitimų.

Ketvirta, atskirais atvejais rytinėse šnektose pasitaikantis *t', d'* ir *k', g'* painiojimas, pvz., *d' eltānas* (Ignalina), kelia mintį, kad dabartinėse tarmėse priebalsiai *t, d, n* yra vėliau sukietėję. Tačiau galutinės išvados šiuo metu padaryti negalima. Nei vienokios, nei kitokios šio kietumo kilmės negalima kategoriškai paneigti.

J. Kazlauskas yra pareiškęs nuomonę, kad priebalsiai *t, d* kietėjo dėl baltarusių kalbos, neturinčios minkštųjų *t', d', įtakos*⁸. Tai įtakai pasireikšti turėjo būti sąlygos

⁸ Kazlauskas J. [Rec.] Acta Baltico-Slavica, t. III, Baltica in honorem Iohannis Otrębski. Białystok, 1966, p. 196. – „Baltistica“, 1967, t. III(2), p. 238.

pačioje lietuvių kalboje. Baltarusių kalboje priebalsiai *š, ž, č, dž* irgi neturi minkštųjų koreliatų, nes minkštieji *š', ž', č', d'ž'* sukietėjo. Todėl ir kaimyninėse lietuvių kalbos šnektose greičiau galima laukti šių priebalsių sukietėjimo, o ne tų, kurių minkštieji koreliatai baltarusių kalboje išnyko dėl ypatingo *t', d'* minkštumo ir perėjimo į skirtingas fonemas. Jei nepasireiškė tiesioginė baltarusių kalbos įtaka ir nesukietėjo *š', ž', č', d'ž'*, tai tokios netiesioginės įtakos, kaip *t', d'* sukietėjimas, kurio baltarusių kalboje iš viso nėra, sunkiau laukti.

Vis dėlto tokia įtaka galima, nes nagrinėjamos šnektose jai susidarė palankios sąlygos. Rytų aukštaičių vilniškių tarmėje priebalsių *t, d, n* ir *b, p, m, v* minkštumo – kietumo koreliacijos sfera labai siaura. Negalima *t : t', d : d'* koreliacija prieš užpakalinės eilės balsius (ją pakeičia *t : c', d : d'z'* koreliacija). Vienintelė galima *t : t'* opozicija buvo absoliutiniame žodžio gale: cond. *bút' : inf. bú't'* (Daugėliškis), praet. III a. *pám'et : imper. sing. II a. pám'et'* (Mažėnai), o pietinėse šnektose (Tverečius, Sekonys, Kačergiškė, Paringys, Lazinkos ...) ir tokia opozicija negalima, nes minėtos formos čia atitinkamai tokios: *bút' : bú'c', pám'et : pám'ec'*. Ir žodžio gale lieka vienintelė *t : t'* opozicijos galimybė vienaskaitos šauksmininko linksnyje: *kalakù.t* (žodžio *kalakutas* voc. sing.) : *kalakù.t'* (žodžio *kalakutė* voc. sing.) (Kačergiškė), bet dėl labai reto vartojimo ši opozicija negali turėti didesnės reikšmės. Literatūrinėje kalboje irgi neįmanoma *t : t', d : d'* opozicija prieš užpakalinės eilės balsius (jei nepaisysime tarptautinių žodžių ir tokių pavardžių, kaip *Matiukas : Matukas*), bet apskritai opozicija galima dėl *a* ir *e* neutralizacijos neabsoliutinėje žodžio pradžioje (*takù : t'akù*). Tose šnektose, kur kietinami priebalsiai *t, d, n*, balsiai *a* ir *e* nėra poziciniai variantai, o savarankiškos fonemos: tiek *a*, tiek *e* gali būti po kietųjų *l, r, z, s* (*sak' aũ : sek' aũ*), tiek *a*, tiek *e* gali būti po visų minkštųjų priebalsių, nes *e* čia tariamas labai siaurai, beveik prilygsta *é*, o *a* po minkšto priebalsio tokio siaurėjimo nepatyrė (*vaz' é'l' i.s* *vaz' ávã*). Todėl ir prieš *e* priebalsių minkštumas yra pozicinis. Dalyje šnektų negalimas net pozicinis priebalsių *t, d* minkštumas prieš *l, ie*, nes šioje padėtyje *t', d' > c', d'z'*. Priebalsių minkštumas prieš priešakinės eilės balsius yra irrelevantinis požymis, todėl papildomos palatalinės artikuliacijos išnykimas nepakeičia priebalsio padėties konsonantizmo sistemoje, jos galima atsakyti.

Taigi *t', d : d'* koreliacijos išnykimas baltarusių kalboje rado palankią dirvą kaimyninėse lietuvių kalbos šnektose, kur ji taip pat galėjo pradėti nykti, nors kitu keliu. Priebalsiai *t', d'* sukietėjo, o pagal turimą modelį *l, r, s, z + ě, en* atitinkamai pakito vokalizmas. Priebalsis *n*, artikuliaciniu požiūriu artimas aniems dviem priebalsiams, irgi sukietėjo, nors ne taip dėsningai (priebalsis *n* kinta analogiškai su *t, d* ir kitose kalbose, plg. čekų k., slovakų k. tarmes, kur tik *t, d, n* yra poriniai pagal kietumą ir minkštumą).

Kitose tarmėse *t, d, n* nuosekliai nekietėja, bet žymiai dažniau, negu kiti priebalsiai, išlaiko kietumą junginiuose *l, r, s, z + t, d, n*: *!katnãl' i.s, g'elddãt., s'v'ir-*

nál' i. s, l' izdál' i. s ir kt. Plačiausiai šie priebalsiai kietėja dėl analogijos su *l* kupiškėnų tarmėje: *pátŭr — b' l. tŭr, patŭi — kaladŭi*.

Lūpiniai priebalsiai *b, p, m, v* rytų Lietuvoje negalėjo kietėti dėl baltarusių kalbos įtakos, nes baltarusių kalboje šie priebalsiai nekietėja (išskyrus pietines tarmes, kurių konsonantizmo sistema artima ukrainiečių kalbos konsonantizmo sistemai⁹). Atskiri atvejai, kaip *пэуна, бээ, бэціць, вэндзіць, мэта, мэбля*, negalėjo turėti įtakos visai lietuvių kalbos tarmių lūpinių priebalsių sistemai.

Rytinėse lietuvių kalbos tarmėse priebalsių *b, p, m, v* kietumo—minkštumo koreliacijos sfera iki šių dienų tebėra žymiai siauresnė, negu kitose tarmėse. Šių priebalsių minkštumas prieš užpakalinės eilės balsius reiškiamas papildomu konsonantiniu elementu *j*: *búl' v' ju., ram' jaũ, sláp' jas, lab' jaũ* ir pan. (taip buvo ir Prūsų Lietuvos tarmėse, *j* po *b, p, m, v* taria dalis žemaičių). Funkcinį krūvį turi ne paties priebalsio minkštumas, o papildomas palatalinis elementas. Priebalsių *b* : *b'*, *p* : *p'*, *m* : *m'*, *v* : *v'* opozicija tebėra užuomazgos stadijoje, nes tik retkarčiais pasakoma *ém' aũ, láp' u*. ... Jų minkštumas iš esmės tebėra tik pozicinis, todėl lengvai gali būti prarandamas. Priebalsiai praranda papildomą palatalinę artikuliaciją ir šioji tokį kalbos padargų įtempimą, bet jų padėtis konsonantizmo sistemoje nepasikeičia. Tačiau lietuvių kalbos tarmėse priebalsių *b, p, m, v* kietinimas tebėra pradinėje stadijoje.

Lūpinių priebalsių kietinimas atskirose pietų aukštaičių tarmės šnektose galėjo atsirasti dėl bendros iš slavų kalbų atėjusios tendencijos siaurinti kietumo—minkštumo koreliacijos sferą (iš koreliacijos išskrito poros *r* : *r'*, *š* : *š'*, *ž* : *ž'*, *č* : *č'*, *dž* : *d'ž'*, *c* : *c'*, *dz* : *d'z'*), taip pat dėl to, kad daugelis priebalsių prieš lk. balsių *e, e, é* atitikmenis čia tariami kietai (be minėtųjų, dar *l, s, z*). Antra vertus, turėjo įtakos vidurinės eilės balsio *e* įsigalėjimas pietų aukštaičių tarmėje po daugelio sukietėjusių priebalsių.

Priebalsiai *d, t* prieš *i, i* daugelyje šnektų atėjo kieti iš kaimyninių slavų kalbų su skoliniais: *děis' l' us, dšivonas, bandšitas, tarpatšinas*. Bet, kaip minėta, jie kietinami ir lietuviškuose žodžiuose: *dyňgo, skatšikas* ir pan. Tokiam kietinimui rytų aukštaičių vilniškių ir pietų aukštaičių tarmėje yra palankios sąlygos: pietų aukštaičiai neturi priebalsių *t, d* prieš *i* tipo garsus, kaip ir kaimyninės baltarusių bei lenkų kalbos (lenkų kalba, tiesa, turi vieną kitą inovaciją su *ti, di*: *partija, dialektika*). Naujai atėjusiuose žodžiuose lenkai ir baltarusiai taria *ty, dy*. Taip elgiasi ir pietų aukštaičiai bei dalis rytų aukštaičių vilniškių. Pradžią tokiam kietinimui galėjo padaryti minėtieji skoliniai su *ty, dy*.

⁹ Нарысы на беларускай дыялекталогіі. Пад рэдакцыяй Аванесавы Р. Т. Мінск, 1964, с. 115.

Sutrupinimai

- Būga RR — K. Būga. Rinktiniai raštai. T. I—III. V., 1958—1961.
ChB — Biblia litewska Chylińskiego. T. II. Poznań, 1958.
Di⁹ — Dictionarium trium lingvarum ... Constantino Szyrwid Wilnae.
IF — Indogermanische Forschungen. Strassburg, 1892 t.
KN — Kniga nobaznistes krikščioniszkos Kiedaynise... 1653.
LT — Lietuvių tauta. T. I—V. V., 1907—1936.
MP — Postilla Lietuwiszka ... per Jokubą Morkuną 1600.
PK — 1598 metų Merkelio Petkevičiaus Katekizmas. 2-s leidimas (fotografuotinis). K., 1939.
PS I — Pvnkty Kazan... Konstantego Szyrwida W Wilnie... 1629.

ДЕПАЛАТАЛИЗАЦИЯ СОГЛАСНЫХ *t, d, n* И *b, p, m, v* В ГОВОРАХ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В северо-восточных говорах вильнюсского диалекта небольшой полосой (Римше, Даугелишкис, Качяргишке, Тверячюс...) твердо произносятся согласные *t, d, n* перед *e, é, en, -i < -é, -i < -ē*, напр. *tėka / tēka* (литер. *tėka* „течет“), *dėdė* (литер. *d'ėd'ė* „дядя“), *kaity* (литер. *kaity* „кошкой“), *kaitis* (литер. *kaitis* „кошку“) и т.п.

Эти согласные произносятся твердо в тех же позициях, что и *l, r, s, z*, и вокализм после них меняется одинаково. Поэтому не исключена возможность, что согласные *t, d, n* могли остаться вообще непалатализованными, как и *l, r, s, z*. Но особенная мягкость согласных *t, d, n* в соседних говорах, универсальность твердого произношения *t, d*, более слабое отверждение *n*, чем *t, d* позволяют думать, что эти согласные могли отвердеть и позже.

Существует мнение, что на это отверждение повлиял белорусский язык, в котором нет мягких *t, d* (Й. Казлаускас). Несмотря на то, что в общем согласные вильнюсского диалекта не претерпели влияния белорусского языка, в данном случае такое влияние возможно. В восточных говорах для такого влияния создались благоприятные условия: здесь твердые *t, d* противопоставляются не *t', d'*, а *c', d'z'*. В части говоров отсутствует и позиционная мягкость согласных *t, d* перед *ī, ie* (в такой позиции *t', d'* перешли в *c', d'z'*). Позиционную мягкость они имели только перед *e, é*, поэтому могли легко ее потерять.

В южноаукштайтском и в восточноаукштайтском вильнюсском диалекте *t'ī, d'ī* перешли в *c'ī, d'z'ī*, поэтому в новых словах *t, d* в этой позиции подвергаются отверждению: *dviņgo* (литер. *dīngo* „исчез“), *Judickas* (литер. *Judickas* — фамилия), и т.п. Начало такому отверждению могли дать славянские заимствования *dvišlius* (ср. белорус. *двухалы*, польск. *dyszel*) и др.

Отверждение губных согласных *b, p, m, v* перед *é* известно в некоторых крайне южных говорах южноаукштайтского диалекта (Кабяляй, Друскининкай, Швяндубре) и перед *e, é* в крайне восточных говорах вильнюсского диалекта (Тверячюс, Цейкияняй, очень слабое отверждение встречается в окрестностях Игналина, Швенчёнис), напр.: *bėga* (литер. *b'ėga* „бежит“), *vėmė* (литер. *v'ėm'ė* „его рвало“), *lāpė* (литер. *lāp'ė* „лиса“), в восточных говорах ещё *mėta* (литер. *m'ėta* „бросает“), *bėržas* (литер. *b'ėržas* „берёза“) и др.

В отвердении губных согласных в указанных говорах вильнюсского диалекта могло иметь значение очень слабое развитие их тембровой корреляции: перед *ǣ, ā, o, io* твердым *b, p, m, v* противопоставляются не мягкие *b', p', m', v'*, а сочетания *bj, pj, mj*. При отсутствии функциональной мягкости начинает исчезать и позиционная мягкость.

В говорах южноаукштайтского диалекта многие согласные под влиянием славянских языков подверглись депалатализации. Дальнейшим этапом этого процесса является уже самостоятельное отвердение губных согласных перед *é*.